

MULTIMODAALNE SUHTLUS KEELEÕPPE JA -KASUTUSE TEENISTUSES

Silvi Tenjes, Triin Lõbus, Leila Kubinyi, Ingrid Rummo, Dmitri Kulakov ja Eva Ingerpuu-Rümmel
Tartu Ülikool

Kokkuvõte. Artiklis antakse ülevaade TÜ eesti keele võõrkeelena osakonna teadusuuringutest, mis on seotud multimodaalse suhtluse uuringute grupi tegevusega, sealjuures koostööga germaani-romaani-slaavi filoloogia instituudiga, ning mida toetab Eesti Teadusfondi grandiprojekt. Mõned osakonna töötajad on kaasatud Põhjamaade ülikoole siduvasse PlaceME projekti, mille uurimisvaldkonnad on seotud osakonna doktorantide teemadega diskursusuuringute ja multimodaalse suhtluse meetodite rakendamise läbi. Meetodeid saab kasutada suhtluspädevuste ja suhtlusstrateegiate analüüsis ja edendamises, keeleõppes ja keelekasutuse uuringutes.

Märksõnad: diskursusanalüüs, kontekst, multimodaalne suhtlus ja selle analüüs, keeleõpe, keelekasutus

Abstract. Multimodal communication in language learning and language use services. In the present article an overview of the scientific study carried out by Tartu University's Department of Estonian as a Foreign Language is given. We observe more closely the part of the department's research which is performed in co-operation with MUSU group, including the collaboration with Institute of Germanic, Romance and Slavonic Languages and Literatures. These activities are supported by the Estonian Science Foundation (ETF) grant project. It is also important to mention the co-operation with the Nordic Universities in the framework of PlaceME project. The research topics of the doctoral students are implementing different methods of discourse studies for analysing the multimodal communication, communicative competences and communication strategies in the process of language learning and usage.

Keywords: discourse analysis, context, multimodal communication and its analysis, language learning and teaching, language use

1. Sissejuhatus

Mis on diskursus, kontekst ja multimodaalne suhtlus ning kuidas nende mõistete ja uurimisvaldkondade raamistuses käsitleda keeleõpet ja -kasutust? Kuidas neid teemasid käsitletakse TÜ eesti keele võõrkeelena osakonna teadusuuringutes? Neile küsimustele tahame vastata järgneva käsitluse jooksul.

Igasugune võõrkeeleõpe eeldab ka kontaktõpet. Kuidas õpetaja edastab grammatilist infot? Kuidas õppija sellest paremini aru võiks saada, et keelt paremini omandada? Kuidas selgitada abstraktseid mõisteid? Kuidas esile tuua oluline info? Milliseid strateegiaid kasutada grammatiliste üksuste efektiivseks õpetamiseks, arvestades multimodaalse suhtluse freimiga? Need on vaid mõned üksikud küsimused, millega keeleõppija ja -õpetaja õppeprotsessis kokku puutuvad.

Nende teemadega, fookustatult eesti keele õppimisele, õpetamisele ja kasutamisele teise keelena, tegelevad eesti keele võõrkeelena osakonna doktorandid Silvi Tenjese juhendamisel. Osakonnas paikneb ka multimodaalse suhtluse uurimise (MUSU) grupp, mille tegevust osaliselt toetab Eesti Teadusfondi grant.

2. Diskursus, kontekst ja kommunikatsioon

Ühise raami erinevatele uuringutele annab *diskursusanalüüsi* meetod, mis hõlmab nii suulise kui kirjaliku suhtluse konteksti. Diskursuse sõnastab T. van Dijk kui tegevuse ja vastasmõjuga suhtluse ühiskonnas (*discourse as action and interaction in society*) (van Dijk 1997: 13). Diskursusel on struktuur, mis on lingvistiliselt analüüsiv: helid ja tähed ning lausevorm ja keeleline tähendus. Kuid diskursusel on keelekasutajate kaudu ka seos sotsiaalsete tegevustega ühiskonnas või väiksemas ühenduses, mille kaudu diskursus on seotud ühiskonna ja kultuuriilmingutega. Abstraktsete ideaalsete struktuuride asemel on otstarbekas uurida keelt tema loomulikus kasutuskeskkonnas, kasutajate tegevuste kaudu. Kontekstuaalsete funktsioonide analüüsimine aitab nii inimest kui ühiskonda paremini mõista.

Diskursust puudutavate andmete kogumist suunab suhtluse teoreetiline raamistik, millega seoses on kasulik üle vaadata Roman Jakobsoni (1960) esitatud kõnetegude koostisosad. Jakobson identifitseeris kuus osa, mis iseloomustavad kõiki kõnetegusid:

- 1) adressant (saatja), kes algatab teate kommunikatsiooni;
- 2) teade, millest saatja mõistab, et see viitab millelegi muule peale iseenda;
- 3) adressaat, kes on teate kavatsatud vastuvõtja;
- 4) kontekst, mis võimaldab adressaadil mõista, et teade viitab millelegi muule peale iseenda: nt kui keegi karjub appi ja lamab ise liikumatult maas, on kerge taibata, et teade viitab konkreetsele olukorrale;
- 5) kontakti laad, mille kaudu adressandi ja adressaadi vahel kehtestatakse füüsilised, sotsiaalsed ja psühholoogilised sidemed;
- 6) kood, mis annab teate konstrueerimiseks ja dešifreerimiseks märgid ja struktuurse informatsiooni.

Seejärel osutas Jakobson, et igaüks neist koostisosadest korreleerub erineva suhtlusliku funktsiooniga:

- 1) emotiivne: viitab adressandi emotsioonide, suhtumiste, sotsiaalse staatuse jne olemasolule teates;
- 2) konatiivne: viitab eeldatavale mõjule – füüsilisele, psühholoogilisele, sotsiaalsele jne, mis teatel peaks adressaadile olema;
- 3) referentsiaalne: viitab sellele, et teade on konstrueeritud informatsiooni edastamiseks (nt *Peatänav asub siit kaks kvartalit põhja poole*);
- 4) poeetiline: viitab sellele, et teade on konstrueeritud mingil kunstilisel moel (nt *Tali väljas, libe jää, uisutada ülihää*);
- 5) faatiline: viitab sellele, et teade on mõeldud sotsiaalse kontakti loomiseks (nt *Tervist, kuidas läheb?*);
- 6) metakeeleline: viitab sellele, et teade on mõeldud kasutatavale koodile osutamiseks (nt *Sõna nimisõna on nimisõna*).

Jakobsoni diskursusanalüüs hõlmab selle kindlaks-tegemist, kes ütleb kellele mida; kus ja millal seda öeldakse ja kuidas ning miks seda öeldakse. Sellest tuleneb, et diskursust motiveerivad ja kujundavad ümbritsev taust, sõnumi sisu, osalejad ning iga kõneleja eesmärgid. Nii esitab diskursus

kõigile sotsiaalsesse situatsiooni kaasatutele ka emotsionaalseid nõudmisi. (Danesi ja Perron 2005)

Kirjaliku teksti ja kõne kirjeldamisel ning selgitamisel on oluline roll *kontekstil*. Erinevad teadlased kasutavad konteksti mõistet küllalt erinevalt. Defineerimisel on abiks, kui ütlemine, et *kontekst on sotsiaalse situatsiooni kõikide omaduste tootmine (toode), või diskursuse retseptioon* (vastuvõtt ja tõlgendus) (van Dijk 1997: 19). Kontekstuaalsed jooned mõjutavad diskursust ja vastupidi – diskursus võib tüüpiliselt piiritleda või muuta konteksti karakteristikuid. Konteksti analüüsitakse selliste tegurite kaudu nagu aeg, koht ja asjaolud; osalejad ning nende erinevad suhtluslikud ja sotsiaalsed rollid (kõneleja, ülemus, sõber); eesmärgid, kavatsused jne. Määrame diskursuses tegevused ja tegevusprotseduurid (nt õpetamine, kohtupidamine, uudiste esitamine, teaduseksperimenti sooritamine, mägironimine). Täpsustame, kuidas osalejad on kaasatud interaktsiooni sotsiaalse ühenduse või institutsiooni *liikmetena*, ning täpsustame nende karakteristikud (lisa sotsiaalsetele rollidele opositsioonide kaudu, nt mustad-valged, mehed-naised, noored-vanad, ülemused-alluvad, õpilased-õpetajad).

Tegelikult leiab igalt diskursusetasandilt konteksti jälgi: nt kust osalejad pärit on, mis soost, rahvusest, millisel positsioonil nad on teatud grupi sees. Samas tuleb meele pidada, et sotsiaalsed kontekstid pole ette antud ja staatilised. See konteksti paindlikkus, kus osalejad ise konstrueerivad uusi võimalusi, teeb elu huvitavaks, kuid analüüsi raskemaks. Näiteks sotsiaalsete normide või reeglite keelamine võib anda loova muutuse, aga võib ka esile kutsuda raevu ja rüüstamise (nt sama isik võib ühes kontekstis olla kurjategija, teises kangelane).

Diskursusanalüüsi kasutatakse erinevates distsipliinides, nt lingvistikas, sotsioloogias, antropoloogias, sotsiaaltöös, kognitiivses ja sotsiaalpsühholoogias, rahvusvahelistes suhetes, inimgeograafias, suhtlusuuringutes ja tõlkeuuringutes, igal neist on oma aine, analüüsidimensioonid ja metodoloogiad. Termin *diskursusanalüüs* tuli esmalt kasutusele 1952. aasta alguses Zellig Harrise transformatsioonigrammatika alaste tööde kaudu. 1960.–1970. aastatel arendasid uued humanitaar- ja sotsiaalteaduste distsipliinid, nt semiootika, psühholingvistika, sotsiolingvistika ja pragmaatika, diskursusanalüüsi mõistet

edasi Harrisele viitamata (tõsi, ka Harris ise ei jätkanud selle mõiste väljaarendamist oma töödes).

Mõisted, mida uurimisvaldkonnas enim kasutatakse, on *kommunikatsioon* ja *modaalsus*. Suhtluse entsüklopeediline definitsioon seob meid ajas ladina keelega: *communicatio* – 'suhtlus', 'side', 'ühendus'; 'ühendustee'. Sõna *kommunikatsioon* kasutatakse äärmiselt laialt. Erinevad on kommunikatsiooni käsitlused sotsioloogias, majanduses või sõjanduses. Suhtluse täpne definitsioon on väga kompleksne. Peaaegu igasugust mõjuvormi, mis mingil süsteemil on teise suhtes, võib nimetada kommunikatsiooniks: nii loomade kui ajurakkude suhtlussüsteemi saab käsitleda kommunikatsiooni mõiste kaudu. Sellisel juhul on lõuahaak suhtluslik, sest kannab seost, samuti rohukõrre liikumine tuules või sisaliku tee kivil ... Sõna *kommunikatsioon* on humanitaarvaldkonnas – nii lingvistikas kui keelefilosoofias – spetsiifilise tähendusega: suhtlus märgib igasugust kavatsuslikku käitumist, mida esitatakse avalikul, avatud viisil (ingl *open manner*) ja eesmärgiga anda adressaadile võimalus midagi ära tunda. (Keller 1998: 89). Kuidas? Mil viisil? Andes adressaadile läbi märkide (märgid kõige laiemas võimalikus tähenduses) mõista seda, mille juurde keegi teda tahab juhatada, lootuses, et see teadmine on tema jaoks piisavalt mõistlik selleks, et ta laseks end mõjutada soovitud viisil.

Prefiks *multi-* viitab rohkem kui ühele ja *modaalsus*¹ tähendab 'viisi', 'moodust'. Modaalsus on seotud suhtluskanalite tüüpidega ja seda kasutatakse info edastamiseks ja vastuvõtmiseks. *Viis* või *moodus* viitab olukorrale, et tükk infot eraldatakse või seda interpreteeritakse määratletud tähenduse edastamiseks. Näiteks on moodused žest, liigutus, kõneprosoodilised ilmingud, kõne, kirjutamine ja kujutis. Kuidas me kasutame keelt (sõnu ja grammatikat), prosoodiat ja kehaliigutust, et väljendada mingit tegelikku fakti? Seda uuritaksegi multimodaalse suhtluse kaudu.

¹ Keeleteaduses kasutatakse modaalsust tähenduses 'kategorია, mis näitab kõneleja suhet väljendatavaga ja väljendatava suhet tegelikkusega'. (ÕS 1999: 470)

3. Multimodaalne suhtlus ja selle analüüs

Multimodaalsus mõistena on olnud kasutusel eelkõige „suhtlemisel“ robotiga (nt multi-modaalsed vestlused autonoomsete mobiilsete robotitega, vt Lemon jt 2001). *Multimodaalsuse „kolmainsus“ on keel tähenduses 1) sõnad ja grammatika, 2) prosoodia ja 3) kehaliigutus.* Multimodaalsus on ilmselgelt vastandmõiste monomodaalsusele. *Monomodaalsus* võiks selle artikli kontekstis tähendada keelekäsitlust eelkõige *suulise keele* tähenduses, mis on tegelikult vaid üks – kuigi suur – suhtlusmodaalsus. Veelgi enam, sageli me kasutamegi *keele* mõistet ainult kõnekeele tähenduses.

Vastavalt Kressile (2004) käsitletakse multimodaalsust koos kõikide vahenditega, mis inimesel on tähenduse loomiseks, viidates representatsiooniviisidele nagu joonistamine või kirjutamine. Autor väidab, et iga moodus sunnib indiviide andma oma panus tähendusse, kas kavatsetult või mitte.

Multimodaalsus baseerub nende sensorsete modaalsuste kasutamisel, millega inimesed võtavad vastu informatsiooni, nagu nt puudutus, nägemine, kuulmine jne, ja nõuab vähemalt kahe vastutoime (ingl *response*) modaalsuse kasutamist, mis puutub info esitamist, nagu verbaalne ja manuaalne tegevus (Baber ja Mellor 2001).

Multimodaalse suhtluse juures saab detailsemalt esile tuua viis modaalsust e üksust: 1) kõne, 2) prosoodia, 3) žest, ning 4) näo-, 5) pea- ja kehaasendid. Sealjuures nn näoasendid on suu, pilgu, silmade ja kulmude liigutused. Eelnevad viis modaalsust signaliseerivad infot erineval viisil (Magno Caldognetto jt 2004). Teatud üldistusena võib nimetada multimodaalseks *keelelist* (ingl *linguistic*), *tegevuslikku* (*actional*) ja *pildilist* (*visual*) suhtlust (Ya-Chun Shih ja Mau-Tsuen Yang 2008).

Multimodaalse suhtluse analüüsimiseks on olemas juba ka arvutiprogrammid, nt Michael Kippi ANVIL (*Annotation of Video and Spoken Language*), loodud aastatel 2000–2003 (vt Kipp 2001), ning Põhjamaades programm MUMIN (vt Allwood jt 2007).

Analüüsimiseks kasutatakse erinevat liiki modaalsuste kirjeldamist, tüpologiseerimist, semantiliste esituste transkribeerimist ning semantiliste funktsioonide fikseerimist, kirjeldust ja analüüsi.

1. Kirjeldus. Žesti või liigutust kirjeldatakse tema tajutavate karakteristikute alusel. Näiteks võib žesti kirjeldada nii sõnadesse transkribeerituna ('parem käsi joonistab õhus kaare') kui žestiliste suhtluse minimaalsete üksuste, nn žestifoneemide kaudu (Stokoe 1980) programmi olemasolu korral. Samuti kirjeldatakse ka näo- ja kehaliigutusi ('kergitab kulme').
2. Kirjeldav tüpoloogia. Žest või liigutus, sealhulgas ka puudutus ja mittekommunikatiivne juhtum (nt 'käed puhkavad süles') klassifitseeritakse žestitüpoloogia alusel.
3. Täendus. Liigutust analüüsitakse sõnade ja fraaside kaudu.
4. Täenduse tüpoloogia. Iga liigutuse või žesti tähendus klassifitseeritakse semantilise taksonoomia alusel, mis eristab informatsiooni maailma, kõneleja identiteedi ja kõneleja meelelis-ratsionaalse tegevuse kohta. Meeleline tegevus tähendab siin inimmeelte tegevust (eespool nimetatud sensomotoorsed modaalsused nagu nägemine, kuulmine jt) ning ratsionaalne esineb tähenduses 'mõtlemistegevus' (nt õppimistegevus).
5. Semantilised funktsioonid. Analüüsimisel võrreldakse žesti või liigutust kaasneva kõnega ja eristatakse viis erinevat funktsiooni, st viit liiki seoseid nende vahel. Nendeks on:
 - 1) kordamine, kui žest või liigutus kannab sama tähendust;
 - 2) lisamine, kui žest või liigutus lisab tähendust sõna tähendusele;
 - 3) asendus, kui žest või liigutus asendab sõna, mida ei lausunud üldse;
 - 4) vastandamine, kui žest või liigutus edastab midagi vastandavat sellele, mida öeldi sõnadega;
 - 5) seose puudumine, kui see loob erineva muu suhtlusplaani osa.

Kõige ilmekam sellise markeerimissüsteemi komponent on iga liigutuse või žesti tähenduse identifitseerimine ja tõlkimine sõnadeks või lauseteks. Näiteks stseenis, kus sõnalisele fraasile lisaks esineb tõusev intonatsioon, nimetissõrme tõstmine püstloodis, kulmude kergitamine, kehaasendi poolpööre jms.

Multimodaalsete komponentide analüüsimisel hõlbustavad sotsiaalsete praktikate (ingl *social practices*) ja kõnelemise dokumenteerimist interaktsioonis videovahendid. Nii saame jälgida, kuidas pooled organiseerivad oma interaktsiooni, olles orienteeritud multimodaalsete ressursside rikkalikule valikule:

žestid, pilk, näoilmed, pealiigutused, kehaasendid ja kehaliigutused.

Multimodaalsust keeleõppes, -õpetamisel ja kasutamisel on mujal maailmas juba rohkesti uuritud, nt M. Gullbergi doktoritööst välja kasvanud raamat “Gesture as a Communication Strategy in Second Language Discourse” 1998, samuti Gullberg 2008, vt ka Heath 1992, Chen, Rao 1998, McCafferty 1998, Allen 1999, Stam 1999, McCafferty, Ahmed 2000, Guichon, McLornan 2008, Chen 2009.

4. Rahvusvaheline koostöö, uurimisgrupp ja doktoriseminar

TÜ doktorandid ja uurijad osalevad projektis “PlaceME: Place, Mediated Discourse and Embodied Interaction“ 2006. aastast alates (2006–2009, projektijuht dr Paul B. McIlvenny, Aalborgi Ülikool, Taani), Eesti koordinaator on Silvi Tenjes. Projekti raames toimuvad kaks korda aastas Põhjamaade ülikoolide doktorantide ja uurijate seminarid sotsiaalse interaktsiooni, multimodaalse suhtluse ja diskursusuuringute teemadel. Koostöö seoses nende teemadega on Taani, Rootsi, Soome, vähem Norra kolleegidega ning esinejaid seminaridel on olnud Prantsusmaalt, Suurbritanniast ja mujalt. Näiteks oli Tartus 2007. aastal toimunud PlaceME kolmanda seminari “Analysing Embodied and Object-Focused Interactions: Studies of Real-Time Work and Learning“ läbiviija ja üks peaesinejatest Jon Hindmarch Londoni King’s College’ist; teine peaesineja, kelle käsitus kuulajaid lummas, oli prof Kalevi Kull Tartu Ülikoolist.

Multimodaalse suhtluse uurimisgrupp (loodud 2009, koordineerivad Silvi Tenjes ja Raili Põldsaar) on välja kasvanud 2003. aastal loodud Tartu Ülikooli käežestide uurimise grupist ning on mitmetasandilise koostöö hea näide: juba juhtimine on meil koostöös inglise filoloogia osakonna uurijatega. MUSU grupi kuulub doktorante ja uurijaid eesti keele võõrkeelena osakonnast, inglise, hispaania, skandinavistika ja klassikalise filoloogia osakonnast, aga ka väljastpoolt Tartu Ülikooli. MUSU grupi fookuses on diskursusuuringud, kognitsioon ja rakenduslingvistika. Grupi teadusuuringute põhisuundadeks on multimodaalne suhtlus ja

õppimine; sotsiaalne interaktsioon; vestlusanalüüs; diskursusanalüüs; võim kirjalikus ja suulises suhtluses; teksti ja konteksti vahekorid; sensomotoorsed mehhanismid ja liigutus; käežest ja kõne suhtluses. Grupp tegeleb diskursiivsete meetoditega suhtlusüksuste analüüsimisel. MUSU grupp analüüsib suhtlusviiside detailide rolli kõne, puudutuse, keeleõppe ja omandamise ajalis-ruumilisel teljestikul. Õppimis- ja õpetamistegevuse analüüs on mitme doktorandi uurimisteemades eelisarendatud.

Multimodaalsete viiside arvestamine lubab meil analüüsi arvata ka erinevast materjalist objektide, dokumentide ja tehniliste artefaktide käsitlemise interaktsiooni käigus (nt helistamine või sõnumi saatmine mobiiltelefoniga). Selliste teemadega tegeleb Põhjamaade ülikoole ühendav PlaceME projekt. Uued võimalused sotsiaalseteks praktikateks on nt teksti kirjutamine ja lugemine (arvutiga või ilma), kaardi või kujutise kasutamine GPS-seadme abil, arvuti kasutamine interaktiivseks suhtluseks jne.

Peale selle tuleb arvesse võtta ka osalejate paiknemist ruumis. Interaktsioonilise ruumi uuringud peavad arvestama seda, kuidas ruum on pidevas muutumises, mh osalejate tegevuse läbi, milleks võivad olla isegi vaid silmapilgud või käežestid.

Rahvusvahelisest koostööst Põhjamaadega kasvas välja üleülikooliline doktoriseminar „Suhtlusandmete analüüs ja analüüsi meetodid“ (alates 2008. aastast), mis annab süsteemse ülevaate suuliste või kirjalike suhtlusandmete analüüsi meetoditest ja multimodaalse suhtluse valdkonnast. Seminaris käsitletakse diskursusanalüüsi ja vestlusanalüüsi meetodeid ning rakendusi erinevates uurimisvaldkondades, nii suulistes kui kirjalikes kontekstides. Kursus käsitleb neid küsimusi, mõisteid ning valdkondi, rõhuasetusega interdistsiplinaarsetel ja multimodaalsetel lähenemistel. Tähelepanu keskmes on multimodaalse suhtlusprotsessi andmestiku analüüsiks kasutatavad meetodid, nn musta materjali analüüs, andmete ülesmärkimise vahendid ning kasutusvaldkonnad. Seminarides arutletakse meetodikaga seoses kerkivate probleemide üle ning üliõpilased omandavad reaalse andmestikuga töötamise kogemuse.

Multimodaalse suhtluse uuringute kaudu analüüsime kaht omavahel seotud tasandit: inimese keelekasutust mingis

suhtlussituatsioonid ning suhtlussituatsiooni dünaamikat sotsiaalses interaktsioonis. MUSU grupi tegevust toetab Eesti Teadusfondi grant „Multimodaalse suhtluse struktuur ja suhtlusstrateegiade valik“ (2009–2012), vastutav täitja Silvi Tenjes. Projektis esitatakse ja analüüsitakse multimodaalse suhtluse struktuuri, kuna varasemad uuringud on suhtlussituatsioone analüüsinud pigem kitsalt kõnelise käitumise aspektist lähtudes. Projekti fookuses on nii suhtlusvahendite valikute seosed suhtlusstrateegiade kujundamisega kui ka suhtlusvahendite ja suhtlusstrateegiade seosed suhtlejate käitumise sotsiaalsete ja kultuuriliste aspektidega. Uurimistulemuste kaudu on võimalik paremini mõista suhtlusprotsesse ja kognitiivseid funktsioone nii teoreetiliselt kui praktiliselt (nt on suhtlussituatsioonide analüüsi tulemused abiks kiiret ja täpset suhtlust nõudvates situatsioonides).

Multimodaalse suhtluse analüüs on dünaamilisem kui vestlusanalüüsi meetodikast lähtuvad uuringud², sest multimodaalne suhtlus ei hõlma ainult kõnelist repertuaari. Suhtlussituatsiooni kaasamine analüüsi võimaldab uurida ka seda, kuidas interaktiivselt organiseeritud žesti ja kehaasendiga toovad osalejad esile keerulise informatsiooni ühise osaluse kaudu selles interaktsioonis (Goodwin 2002). Selline pisut tavatu aspekt puudub paljudes keelelise pragmaatika uuringutes.

Suhtlussituatsiooni üheks oluliseks komponendiks on tagasiside, mis võib mõjutada suhtlusvahendite ja -strateegiade valikuid. Seetõttu on nende mehhanismide kirjeldamine, analüüs ja seosed inimese kognitsiooniga interaktsioonis meie suhtlusgrupi huvifääril (tagasiside kohta vt Jokinen jt 2007 ja 2008). Kommunikatiivse tähenduse seisukohalt on oluline situatsioon tervikuna (Schegloff 1984, Goodwin 1986, 2003, 2007, jt). Suhtlusviisid ja -strateegiad saavad olla edukad vaid siis, kui suhtlejad võtavad arvesse situatsioonis osalejate diskursuse registri aspekte, nagu kogemus, interpersonaalsed ja tekstuaalsed ressursid. See tähendab, et suhtluses osalejate

2 Vestlusanalüüsi meetodika järjekindel ja edukas viljeleja Tartu Ülikoolis on Tiit Hennoste juhitud suulise suhtluse uurimisrühm. Koostöös prof Mare Koidu ja emeritprofessor Haldur Õimuga tegeletakse dialoogsüsteemi loomisega, seega ka suhtluse formaliseerimisega.

sotsiaalsed ja kultuurilised praktikad mängivad suhtlusstrateegiate õnnestunud valikul ja tähenduse esiletoomisel olulist osa.

5. Suhtlusuuringutega seotud doktoritööde teemad

Tekstilise diskursuse teemaga tegeleb hispaania filoloogias doktorant Triin Lõbus (juhendajad prof Jüri Talvet ja dotsilvi Tenjes). Tema doktoritöö käsitleb ajasuhteid ilukirjanduslikus narratiivis hispaania ja eesti keele võrdluses. Lähtudes hispaaniakeelsetest teostest, uuritakse hispaania keele aja- ja aspektivormide funktsiooni narratiivses diskursuses ning analüüsitakse vastavaid väljendusvõimalusi eestikeelsetes tõlgetes.

Ilukirjanduslikku narratiivi võib käsitleda kui sotsiokultuurilises interaktsioonis kujunenud tekstipraktikat. Ilukirjanduslikud diskursuseliigid on arenenud primaarse suulise kõnesuhtluse mudeli baasilt seda transformeerides ning on seega keerukama kultuurisuhtluse tulemus. Narratiivi peamiseks defineerivaks omaduseks võib pidada selle ajalisel järgnevusel põhinevat struktuuri. Üldisemas mõttes toimib see teatud mõtlemise strateegiana, mis võimaldab meil kogemust struktureerida ja mõista, ning sellel põhineb ka narratiivi kui ilukirjandusliku žanri spetsiifika. Narratiivi ajasuhete analüüs käsitleb seega sellise diskursuse kõige olemuslikumat omadust, mille kaudu luuakse ja edastatakse tähendust.

Hispaania ja eesti keele võrdlus on huvipakkuv sellepärast, et hispaaniakeelse narratiivi autor kategoriseerib sündmusi reeglipäraselt grammatilise aspektikategooria vahendusel, mis eesti keele ajakogemuses samal viisil ei kajastu, kuid mis mängib olulist rolli narratiivi ajalise struktuuri väljendamisel ja interpreteerimisel. Kuna eesti keeles grammatiline aspekt järjekindlalt ei avaldu, on nende küsimuste uurimisele vähem tähelepanu pööratud kui aspektikeelte puhul. Võrdlus hispaania keelega aitab paremini välja tuua ja teadvustada ka eesti keele väljendusvahendite omapära ja võimalusi ajalisaspektuaalsete suhete väljendamisel.

Leila Kubinyi, kes õpetab Varssavi ülikoolis eesti keelt, uurib oma doktoritöös kommunikatiivse keeleõppe võimalusi mitmekeelses ühiskonnas. Euroopa Liidus on keele- ja kultuuri-

poliitika eesmärk tagada kõigi kodanike integratsioon, selleks on loodud ühtne keeleõpetuse süsteem, mille versioonid on aluseks õppematerjalide koostamisel paljudes maades, selle kontseptsioon on pidevalt arenenud, eriti sotsiokultuurilised aspektid ning suhtlusstrateegiate käsitus (Trim 1997). Keelesituatsioon on muidugi igal maal erinev. Uurimuses võetakse vaatluse alla eesti keele õpe uusimmigrantidele, seega eesti keele kui teise keele aspektid. Õpitavad suhtlussituatsioonid peaksid toetama igapäevast keelekasutust ja aitama õpilastel uues keelekeskkonnas toime tulla. Töö eesmärgiks on välja selgitada, milliseid suhtlusstrateegiaid kasutavad algajad eesti keele õppijad vestluses eesti eakaaslastega; kuidas suhtlusstrateegiate valik sõltub nende sotsiaalsetest ja kultuurilistest kogemustest, samuti interaktsiooni käigust; kuidas võimalikult efektiivsete meetoditega saavutada pädev suhtlusoskus. Uurimistöo teoreetiliste aluste hulgas on pragmaatika ja diskursusanalüüsi seisukohad keelest ja suhtlusest (vt Leech 1983, Levinson 1983, Brown ja Levinson 1987, Brown ja Yule 1983), sest need annavad mudeli, mis sobib kultuuridevaheliste suhtlusprobleemide analüüsimiseks.

Eesti keele kui teise keele õppel on kanda oluline roll õpilase hoiakute kujunemisel. Eestis on 2003. aastast alates tegeldud uusimmigrantide integratsiooniprojektidega, on valminud kommunikatiivsele keeleõppemeetodile tuginev õpik „Astusisse!” (Rannut jt 2004) ja on välja töötatud erinevaid interaktiivseid õppematerjale.

Õppimisvõime mehhanismide bioloogilis-psühholoogilised aspektid on uurimise all Ingrid Rummo doktoritöös. Õppimisvõime mehhanismid ei ole veel lõplikult selged. Multimodaalne analüüs annab selleks omapoolse võimaluse, sh nt somomotoorsete mehhanismide kindlakstegemiseks, kus keel ja liigutus on võtmetähtsusega komponendid. Keele omandamisega on seotud Ingrid Rummo uurimisvaldkond ja doktoritöö teema „Intellektipuudega subjekti keel ja suhtlusstrateegiad“. Selle teema puhul on huvitav, kuidas tekib tähendus kommunikatiivses situatsioonis, kui ühe – Patau sündroomiga – vestluspartneri (kõne)keelelised võimed on piiratud: kõne traditsioonilises mõttes puudub (vt ka Tenjes jt 2009).

Uurimistöo keeleainestiku moodustavad peamiselt spontaansed igapäeva kõneolukorrad ja ka vestlused mõnel

kindlal teemal. Andemete kogumiseks kasutatakse suhtlussituatsioonide videotehniliste vahenditega filmimist ja osalusvaatlust. Analüüsitakse erinevaid suhtlusmodaalsusi (nii teate edastaja kui ka vastuvõtja vaatepunktist lähtudes), mis aitavad uurimissubjektil ja tema vestluspartneri(te)l ühe osapoole piiratud võimeid kompenseerida.

Teema on uudne, kuna geneetilise vaimupuudega, täpsemalt trisoomiaga, isikute suhtlusvahendeid ja -strateegiaid ei ole Eestis varem uuritud. Ka maailmas tervikuna on sellise kommunikatsiooni kohta väga vähe andmeid. Samas on valdkond oluline ja suure praktilise väärtusega, kuna ka sellise puudega – ekspressiivse kõne häirega³ – indiviididel on vajadus ja õigus inimestevahelises suhtluses osaleda, informatsiooni vastu võtta ja ennast arusaadavaks teha. Uuringutes toetutakse muu hulgas USA professori Charles Goodwini afaasiat käsitlevatele töödele. Olulised märksõnad Ingrid Rummo tehtavates uuringutes on veel ühised jagatud teadmised, suhtlussituatsioon ja -kontekst tervikuna, diskursusuuringud ja vestlusanalüüs, keel ja kognitsioon ning mitteverbaalne suhtlus.

Keelekasutuse teemaga tegeleb Dmitri Kulakov, kelle doktoritöö teema “Peipsi järve äärsete põliselanike kakskeelsus” toetub empiirilisele kakskeelsele keeleandmestikule. Väitekiri uurib Peipsi järve rannikul elavate eesti ja vene põliskogukondade kontakteerumisel tekkinud kakskeelsust vahetus suhtlussituatsioonis. Uurimismaterjal kujutab endast intervjuu meetodi abil kogutud vestlusi, mis on lindistatud audio- ja videoformaadis. Materjal on pärit unikaalselt areaalilt – Euroopa Liidu idapiirilt.

Kakskeelne suhtlusandmestik pakub mitmekülgseid võimalusi teise keele omandamise ja kasutuse uurimiseks diskursiivsest seisukohast. Materjal on suuremas osas seotud loomulike sotsiaalsete tegevustega Peipsi järve äärsetel aladel 20. sajandi esimesest veerandist kuni tänapäevani (sõprussuhted teisest rahvusest lastega, ühised töökohad Peipsi-äärses piirkonnas ja väljaspool, lähedane sugulus, küladesisene ja -vaheline suhtlus). Keele omandamise ja kasutuse situatsioonide vahele on sageli raske eraldusjoont tõmmata, sest teist keelt,

³ Inimene saab teise kõnest aru, kuid enda kõne produtseerimine on raskendatud või puudub üldse.

olgu see siis eesti või vene keel, omandatakse reaalse interaktsiooni käigus. Ühiste sotsiaalsete tegevuste sageduse kahanemisega väheneb ka interaktsioon. Sellel juhul kipuvad ilmnema ka teise keele kadumise nähud. Eesti ja vene põliskogukondade esindajate võrdlev käsitlus lubab kindlaks teha nii erinevused kui sarnasused, mis on omased igale etnilisele rühmale (eesti põliskogukonna esindajate puhul oli sagedasem vene keele omandamine nõukogude sõjaväes või küüditamiste tulemusena, vene põliskogukonna esindajatele aga ühiste töökohtade tõttu eestlastega või küladevahelises suhtlemises) ning annab huvitavat teavet Eesti-Vene piiriala sotsiaalsest situatsioonist. Teisalt, andmestiku analüüs võimaldab tuvastada seoseid teise keele kasutuse ja teatud tüüpi suhtlusmodaalsete vahel reaalses interaktsioonis intervjuu ajal.

Eva Ingerpuu-Rümmeli doktoritöö on seotud multimodaalsete komponentide arvestamisega keeletunnis. Võõrkeeletund on keerukas suhtlussituatsioon, kus õpilase ja õpetaja interaktsiooni mõjutavad poolte kultuurilised ja keelelised pädevused ning varasemad kogemused (lisaks muidugi ka teised tegurid, nagu vanus, sugu, ruumikasutus jne). Suhtlusvahendite valik ja suhtlemisstrateegiad võivad olla väga mitmekesised, millest omakorda sõltub vastastikune arusaamine ning uute teadmiste omandamine. Tänapäeval on oluline keele omandamine suhtlemisvahendina, mis avaldab mõju ka tunni iseloomule, õpitavate keelekomponentide valikule ning aine käsitlemise sügavusele.

Keeletunnis on õpetaja nii keele ja kultuuri vahendaja kui ka elav näide (Dabène 1984: 131). Õpetaja on see, keda õpilased imiteerivad, püüdes omandada samasuguse häälduse, intonatsiooni, lausekonstruktsioonid ning sealjuures ka žestid ja miimika. Kuigi käe- ja näoliigutused ei ole universaalsed, ei kasuta õpetajad siiski žeste teadlikult ega ole saanud vastavat ettevalmistust nii, nagu ülikoolis õpitakse põhjalikult nt sõnade osadeks lahti võtmist või grammatilisi aegu.

Iga õpetaja kasutab žeste ja miimikat. Kui õpetatav keel on tema emakeel, siis kas ta on kindel, et õpilased mõistavad tema näoilmeid ja käeliigutusi oodatud tähenduses ning ka vastupidi – kas õpetaja mõistab seda, mida õpilased väljendada püüavad? Kui õpetatav keel on õpetaja jaoks võõrkeel, siis võib ette tulla olukordi, mil tunnis kasutatud žest tähendab õpetatavas kultuuris hoopis midagi muud. Samuti võib juhtuda,

et õpilastel jääb omandamata hulk igapäevaseid suhtlusvahendeid, kui õpetaja õpitava kultuuri žeste üldse ei selgita, kuigi see peaks olema samasugune õppekava osa nagu pühade ja toitumisharjumuste tutvustamine.

Ja ometi on õpetaja tähtsaks ülesandeks aidata *mõista*, näiteks sõnade tähendust ja teatud mõttelaadi. Kui sõnadest endist ei piisa tähenduse selgitamiseks, siis võtavad õpetajad sageli appi liigutused. Juba M. L. Knapp (1972: 14) on leidnud, et klass on mitteverbaalse käitumise „kullaauk”. Seda kinnitas ka Eestis korraldatud uurimus, kus analüüsiti, kuidas prantslastest õpetajad õpetavad prantsuse keelt eestlastele (Ingerpuu 2002). Sellisel moel osutub keeletund suurepäraseks suhtluslike tegevuste allikaks uurijate jaoks ning võimaldab otsida uusi lahendusi efektiivsemaks ja põnevamaks keeleõppeks.

6. Kokkuvõte

TÜ eesti keele võõrkeelena osakonnas tegeletakse suhtlusmeetodite uuringute ja rakendustega. Koostöö germaani-romaani-slaavi instituudiga toimub MUSU grupi koordineerimise, doktorantide juhendamise ja üleülikoolilise seminari kaudu. Suur osa uurimistegevusest, mille rakendused on keeleõppes ja -õpetamises ning kasutuses, on seotud Põhjamaade uurijatega (nt PlaceME projekt või Silvi Tenjese osalemine Baltimaade esindajana 2010. aastal toimuva Põhjamaade diskursust ja interaktsiooni käsitleva konverentsi komitee töös) etnometodoloogia, vestlusanalüüsi, diskursiivse psühholoogia ja interaktsiooni analüüsi teemade kaudu ning arendab neid kvalitatiivselt, uurides igapäevavestluste ülesehitust. Uued tehnoloogiad survestavad metodoloogiate ülevaatamist ja täiustamist. Diskursusuuringud, suhtlusuuringud ja interpersonaalne kommunikatsioon on raamiks, milles kriitiliste ja deskriptiivsete meetoditega analüüsida suulist ja kirjalikku suhtlust ning arendada õppija, õpetaja ja kasutaja interaktsiooni igapäevastes situatsioonides. Nende teoreetiliste ja metodoloogiliste käsitluste raames uurivad TÜ doktorandid ja MUSU grupi liikmed tekstilist, pedagoogilist, kognitsioonilist ja funktsionaalset diskursust.

MUSU grupp on interdistsiplinaarne uurimisüksus, mis tegeleb diskursiivsete meetoditega nii suuliste kui kirjalike suhtlusmodaalsuste analüüsimisel. Grupil on huvi õppimisvõime ja sensomotoorsete mehhanismide toimimise vastu laiemalt (vt Jokinen jt (ilmumas)), uurides sealjuures nt tegevusrepresentatsiooni seoseid tajuruumiga liigutuste sooritamiseks ja õppimiseks (vt Simm ja Tenjes 2006, Tenjes, Simm ja Jokinen 2007). Grupi väljund on multimodaalse suhtluse mudelite arendamine; suhtluspädevuste ja suhtlusstrateegiatega analüüs ja edendamine ning keeleõpe.

Tänuavaldus

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandide nr 8008 osalisel toel. Autorid avaldavad tänu prof A.-R. Hausenbergile konstruktiivsete kommentaaride eest artikli varasemas versioonis, ühtlasi tänavad kaht anonüümset retsensenti nende väärtusliku tagasiside eest.

Aadressid:

Silvi Tenjes, Leila Kubinyi, Ingrid Rummo,
Dmitri Kulakov ja Eva Ingerpuu-Rümmel
Eesti keele võõrkeelena osakond
Tartu Ülikool
Ülikooli 18
50090 Tartu

E-mailid: silvi.tenjes@ut.ee, leilak@ut.ee,
ingrid.rummo@ut.ee, dmitri.kulakov@ut.ee ja
eva.ingerpuu-rummel@ut.ee

Triin Lõbus
Romanistika osakond
Ülikooli 17-402
Tartu Ülikool
51014 Tartu
E-mail: triin.lobus@mail.ee

Kirjandus

- Allen, Linda Quinn (1999). "Functions of nonverbal communication in teaching and learning a foreign language". *The French Review* 72, 469–480.
- Allwood, Jens, Loredana Cerrato, Kristiina Jokinen, Costanza Navarretta and Patrizia Paggio (2007). "The MUMIN coding scheme for the annotation of feedback, turn management and sequencing phenomena". In J. C. Martin, P. Paggio, P. Kuenlein, R. Stiefelbogen, and F. Pianesi, eds. *Multimodal Corpora for Modelling Human Multimodal Behaviour*. Special issue of the International Journal of Language Resources and Evaluation, 41(3–4), 273–287. Springer. SpringerLink Online: <http://www.springerlink.com/content/x77r37881706/?p=8ce2b63b499242b5a926ac1bb2f78ed6&pi=1>. Vaadatud 11.07.2009.
- Baber, Chris and Brian Mellor (2001) "Using critical path analysis to model multimodal human-computer interaction". *International Journal of Human Computer Studies* 54, 613–636.
- Brown, Gillian and George Yule (1983) *Discourse analysis*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Brown, Penelope and Stephen C. Levinson (1987) *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chen, Audrey (2009) "Perception of paralinguistic intonational meaning in a second language". *Language Learning* 59, 2, 367–409.
- Chen, Tsuhan and Ram R. Rao (1998) "Audio-visual integration in multimodal communication". In *Proceedings of the IEEE* 86, 5, 837–852, May 1998. Digital Object Identifier 10.1109/5.664274
- Dabène, Louise (1984) "Communication et métacommunication dans la classe de langue étrangère". In L. Dabène et al., eds. *Interactions: les échanges langagiers en classe de langue*, 129–138. Université de Grenoble III, Centre de didactique du français, Centre de didactique des langues: ELLUG.
- Danesi, Marcel ja Paul Perron (2005) *Kultuuride analüüs*. Tallinn: Valgus (*Analyzing cultures: an introduction and handbook*, tlk E.-R. Soovik).
- Dijk, Teun A. van (1997) "The study of discourse". In T. van Dijk, ed. *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Volume 1, 1–34. London, et al: SAGE Publications.
- Goodwin, Charles (1986) "Gestures as a resource for the organization of mutual orientation". *Semiotica* 62, 1/2, 29–49.

- Goodwin, Charles (2002) "Time in action". *Current Anthropology* 43 (Supplemental special issue: Repertoires of timekeeping in anthropology), S19–S35.
- Goodwin, Charles (2003) "Pointing as situated practice". In Sotaro Kita, ed. *Pointing: Where Language, Culture and Cognition Meet*, 217–241. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Goodwin, Charles (2007) "Environmentally coupled gestures". In Susan Duncan, Justine Cassell, and Elena Levy, eds. *Gesture and the Dynamic Dimensions of Language*, 195–212. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Guichon, Nicolas and Sinead McLornan (2008) "The effects of multimodality on L2 learners: implications for CALL resource design". *System* 36, 1, March 2008, 85–93.
- Gullberg, Marianne (1998) *Gesture as a communication strategy in second language discourse: a study of learners of French and Swedish*. Lund: Lund University Press.
- Gullberg, Marianne (2008) "A helping hand? Gestures, L2 learners, and grammar". In S. G. McCafferty and G. Stam, eds. *Gesture: Second language acquisition and classroom research*, 185–210. New York: Routledge.
- Heath, Christian (1992) "Gesture's discrete tasks: multiple relevancies in visual conduct and in the contextualisation of language". In P. Auer, A. di Luzio, eds. *The contextualization of language*, 101–128. Amsterdam-Philadelphia: Benjamins.
- Ingerpuu, Eva (2002) *Etude des gestes des enseignants en classe de français langue étrangère, Mémoire de fin d'études pédagogiques*. Tartu: Département de philologie germanique et romane, Université de Tartu.
- Jakobson, Roman (1960) "Closing statements: linguistics and poetics". In Thomas A. Sebeok, ed. *Style in language*, 350–377. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Jokinen, Kristiina and Anton Ragni (2007) "On the annotation and analysis of multimodal corpus". In *Proceedings of the 3rd Baltic Conference on Human Technology*. Kaunas, Lithuania.
- Jokinen, Kristiina, Patrizia Paggio and Costanza Navarretta (2008) "Distinguishing the communicative functions of gestures – an experiment with annotated gesture data". In *Machine-Learning for Multimodal Interaction*, 38–49. Springer. <<http://www.springerlink.com/content/48120k4582616082/>>. Vaadatud 11.07.2009.

- Jokinen, Kristiina, Silvi Tenjes ja Ingrid Rummo (ilmumas) “Embodied interaction and semiotic categorization: communicative gestures of a girl with Patau syndrome”. In Jean Hudson, Ulf Magnusson and Carita Paradis, eds. *Conceptual Spaces and the Construal of Spatial Meaning. Empirical evidence from human communication*, 38 pp. Oxford: Oxford University Press.
- Keller, Rudi (1998) *A theory of linguistic signs*. Oxford: Oxford University Press.
- Kipp, Michael (2001) “Anvil – a generic annotation tool for multimodal dialogue”. In *Proceedings of the 7th European Conference on Speech Communication and Technology (Eurospeech)*, 1367–1370.
- Knapp, Mark L. (1972) *Nonverbal communication in human interaction*. New York: Holt, Rinehart and Winston Inc.
- Kress, Gunther (2004) “Reading images: multimodality, representation and new media”. In *HID Conference, Expert Forum for Knowledge Presentation: Preparing for the Future of Knowledge Representation*. <http://www.knowledgepresentation.org/BuildingTheFuture/Kress2/Kress2.html>. Vaadatud 06.09.2008.
- Leech, Geoffrey N. (1983) *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Lemon, Oliver, Anne Bracy, Alexander Gruenstein, Stanley Peters (2001) “The WITAS multi-modal dialogue system I”. In *Proceedings ‘EuroSpeech 2001’*. <http://www-csli.stanford.edu/semlab-hold/witas/es01.pdf>. Vaadatud 02.10.2008.
- Levinson, Stephen C. (1983) *Pragmatics*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Magno Caldognetto, Emanuela, Isabella Poggi, Piero Cosi, Federica Cavicchio and Giorgio Merola (2004) “Multimodal score: an ANVIL based annotation scheme for multimodal audio-video analysis”. In *Proceedings of LREC 2004 workshop on ‘Multimodal Corpora, Models of Human Behaviour for the Specification and Evaluation of Multimodal Input and Output Interfaces’*, Lisbon, Portugal, 29–33, 25 May 2004. <http://pfstar.itc.it/public/publications/cp-em-LREC2004.pdf>. Vaadatud 12.07.2009.
- McCafferty, Steven G., Mohammed K. Ahmed (2000) “The appropriation of gestures of the abstract by L2 learner”. In J. P. Lantolf, ed. *Sociocultural theory and second language learning*, 199–218. Oxford (UK), New York: Oxford University Press.
- Rannut, Ülle, Mart Rannut, Hiie Asser ja Maire Küppar (2004) *Astu sisse! Õpilase tööraamat*. Haridus- ja Teadusministeerium.
- Schegloff, Emanuel A. (1984) “On some gestures’ relation to talk”. In J. M. Atkinson and J. Heritage, eds. *Structures of Social Action: Studies in*

- Conversational Analysis*. 266–296. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shih, Ya-Chun, Mau-Tsuen Yang (2008) Language Learning through Multimodal Communication in VEC3D. [http://www.iste.org/Content/Navigation Menu/Research/NECC_Research_Paper_Archives/NECC_2008/Shih.pdf](http://www.iste.org/Content/Navigation%20Menu/Research/NECC_Research_Paper_Archives/NECC_2008/Shih.pdf). Vaadatud 26.09.2009
- Simm, Jaak ja Silvi Tenjes (2006) „Metafooride ja kujundskemide seos tegevusskeemidega“. In: *I virolais-suomalainen kognitiivisen kielitieteen konferenssi / I soome-eesti kognitiivse keeleteaduse konverents*. Tartu: Tartu Ülikool, 73–75. (I soome-eesti kognitiivse keeleteaduse konverents Taageperas, Eestis, 11.–14. detsembril 2006)
- Stam, Gale (1999) “Speech and gesture: Which changes first in L2 acquisition”. Paper presented at Second Language Research Forum, Minneapolis (Minnesota), 25th September 1999.
- Stokoe, William C. (1980) “Sign Language Structure” *Annual Review of Anthropology* 9, 365–390.
- Tenjes, Silvi, Jaak Simm ja Kristiina Jokinen (2007) „Relation of action representations to gestures” In: *Book of Abstracts*. Lund: Lund University, 74–75. (The First Conference of the Swedish Association for Language and Cognition (SALC), Lund, Sweden, November 29–December 1, 2007) http://www.salc-sssk.org/conference/boa/BookofAbstracts_v2007-11-12.pdf. Vaadatud 31.10.2009
- Tenjes, Silvi, Ingrid Rummo ja Kristiina Praakli (2009) „Kommunikatiivse situatsiooni dünaamiline dimensioon“. In Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper, Reili Argus, toimetajad. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 5 / Estonian Papers in Applied Linguistics* 5, 267–285. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Trim, John L. M. (1997) *Language learning for European citizenship: final report (1989–1996)*, Strasbourg: Council of Europe.
- ÕS = *Eesti keele sõnaraamat ÕS* (1999). Koostanud Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Ereht. Toimetanud Tiiu Ereht. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

